

APAGA

Quarterly

آبَاگَا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

Փղոսկէ և արամանգազարդ զանր ու Նոր –
Ջուզայի հայ խօջաններ՝ Ջամախա Սահնազեանի
միջոցաւ 1660 թ. ճիւղեցին Ռուսաց Կայսր Ալէէքսի
Միխայլովիչին մնամախի արտադրութիւնը առ սոց
մամախի կառարելու համար:

Ռուս կայսրերը օժտելիս, այս զանր վրայ էին
նստում: Դանր այժմ գտնում է Քէմլիքի բանգարա-
նում:

ISSN 1682-5438

شماره ۶۸ زمستان (اسفند) ۱۳۹۵

No. 68, March 2017

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۶۸ زمستان ۱۳۹۵

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

اسکان جامعه ارمنی در ایران	فارسی
تاثرات ارمنی در رشت و انزلی	ارمنی
حکومت ترور و وحشت - کشتار ارمنیان در خارپوت	انگلیسی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

مناطق اسکان ارمنیان در ایران

ادیک باغداساریان

بر پایه منابع تاریخی، بویژه اثر «آشخاراتسویتس» (ashkharatsuyts) یا «جهان‌نما»^۱ مناطقی از هایک بزرگ (یا ارمنستان بزرگ) در همسایگی ایران قدیم قرار داشتند که بعدها به این کشور ضمیمه شدند این مناطق بشرح زیر از زمان های باستان ارمنی نشین بودند:

^۱ - آنانیا شیراکاتسی. ایروان: ۱۹۷۹. ص ۹۹۸-۲۹۱. و سورن یرمیان، «ارمنستان بر اساس جهان‌نما». ایروان: ۱۹۶۳.

۱- استان پایتاکارن (۱۲ شهرستان)، استان ۱۱ در هایک بزرگ، اسپانداران- پروژ، وارتاناکرد، باغانرود، آروس، آروان، ورمیزد- پروژ (هرمزد- پیروز).

۲- پارسکاهایک **parskahayk** (۹ شهرستان) شامل بخشی از استان هفتم هایک بزرگ، هر(خوی) زارواند، زارهاوان (سلماس)، تامبر، آریس (اوس **oves**) ترابین، ماری، آیلی، آئونا.

۳- بخشی از واسپوراکان استان هشتم هایک بزرگ شامل ۳۵ شهرستان بطور کلی یا جزئی: پارسپاتونیک، گابیتیان، بکران یا باگان (مرند، باکوراگرد)، آرتاز (ماکو)²، چواشروود، آغاندرود، دره آنزراخ.

مهاجرت تدریجی ارمنیان به ایران از طریق نواحی شمالی و شمال غربی کشور روی داد و بعدها به مناطق مرکزی گسترش یافت. با این حال تا پیش از مهاجرت بزرگ در زمان شاه عباس در سده ۱۷ مناطق عمده ارمنی نشین در شمال و شمال غرب ایران واقع بودند.

در اثر مهاجرت اجباری زمان شاه عباس ارمنیان در مناطق طارم، خلخال، اهر، مشکان، آنگاه اصفهان، لنجان، النجان، گندمان، فریدن، بربرود، گیلان، قزوین، کاشان، انزلی، در بند³ و سایر نواحی اسکان گزیدند.

از جمله ارمنیانی که در سرزمین جدید جان خود را از دست دادند می توان ارمنیان فرح آباد را (واقع در مازندران) که شاه عباس بنای آن را گذاشته است، نام

²- بر پایه تاریخ موسی خورنی، قریه آرتاز در قدیم شاورشاون (شاورشان) نام داشت و مرکز آن ماکو (شاورشاکان قدیم) بود اما مقبره تادئوس حواری مرکز مذهبی آن بشمار می رفت.

³- ۵. ترهوهانیانس. منبع یاد شده. ص ۳۸.

آراکل داوریژتسی. ص ۴۱.

برد. در اینجا حدود ۴۰،۰۰۰ ارمنی ۱۲،۰۰۰ گرجی و ۷۰۰۰ یهودی اسکان داده شدند که تنها ۴۰۰ خانوار ارمنی در طول ۱۵-۱۰ سال توانستند حیات خود را حفظ کنند^۴.

ارمنیانی که اهل حرفه و فن و تجارت بودند، در مناطق حومه اصفهان در ساکنان محلی مستحیل شدند. در میان آنها ۱۰،۰۰۰ نفر از پسرها و دخترهای جوان بودند که بعنوان اسیر در خدمت بزرگان و اشرافیان ایرانی قرار گرفتند.

تجار و ثروتمندان ارمنی که از ایروان، آگولیس و بویژه جلفای قدیم به اصفهان رسیدند دارای وضعیت اجتماعی و اقتصادی بهتری از روستائیان و دهقانان بودند. بر پایه آگاهی های سفرنامه ای، جلفای قدیم در آن زمان ۱۲-۱۰ هزار جمعیت داشت در حالیکه جمعیت ارمنیان در جلفای نو به ۳۰ هزار نفر می رسید. ۵۰۰ خانوار نیز در شیراز ساکن شدند^۵.

سیاست شاه عباس برای تقویت اوضاع سیاسی، مبارزه با نیروی مرکز گریز، توسعه راه های تجاری، توسعه پرورش کرم ابریشم و حریر بافی، حرفه و فن، توسعه سرمایه های تجاری و ثروتمند کردن خزانه دولت بود و مهاجرت ارمنیان می توانست این اهداف شاه را کاملاً تحقق بخشد.

شاه عباس دست به تشکیل سواره نظام، هنگ توپخانه، تفنگداران و قولرهای سواره (اسرا) بصورت نیروهای سپاهی دائمی زد. او گروه اخیر را از سپاه ینی چری عثمانی اقتباس کرد. بردگان و افرادی که مسلمان شده بودند در این گروه خدمت می کردند.

^۴ - محمد معین. فرهنگ فارسی. جلد ۶. ص ۱۳۳۱.

م. الاواله، صفحه ۴. نصراله فلسفی. زندگی شاه عباس جلد ۳.

^۵ - ه. هاکوپیان. سفرنامه ها. ج ۶، ص ۸۰.

شاه عباس مالیات مناسبی برای ارمنیان مهاجر تعیین کرد و سیاست معتدلی در قبال آنها اجرا می کرد و تلاش می نمود مهاجران را با شرایط جدید انس دهد. داستان های بسیاری در مورد سلوک و رفتار شاه عباس با ارمنیان باقی مانده است. امور مذهبی و اجتماعی مهاجران را رهبر مذهبی کلیسا در جلفای نو اداره می کرد و در آن زمان ۷۴ روستای ارمنی در ۸ منطقه زیر نظر او بودند.

خواجهای ارمنی (خواجه، صاحب، اشرافی) دارای ارج و مقام خاصی در دربار ایران بودند. اغلب آنها با سمت سفیران شاه به کشورهای اروپایی می رفتند (ونیز، روسیه و غیره) حتی بسیار پیش از شاه عباس در زمان اوزون حسن آق قویونلو، در سال ۱۴۶۹ یک هیئت سیاسی به ایتالیا گسیل شد که خواجه میراک بازرگان ثروتمند ارمنی عضو آن بود. اوزون حسن نامه ای به او داده بود تا تسلیم شاهزاده ونیز شود. در این نامه او درخواست کرده بود با کمک نیروی نظامی زمینی خود و نیروهای دریایی ونیز ترکها را به اروپا یا آسیا عقب برانند.^۶

ارمنیان جلفا در دستگاه حکومتی به خدمت گرفته می شدند، چه برای شغلای مشاوره و چه ترجمه و سمت سفارت و فرماندهی سپاه. آنان افراد مطمئن و قابل اعتماد شاه محسوب می شدند. مطالب بسیاری در باره خواجه **فازار** (نظر) و **سفرارز** (سرفراز) و دیگران باقی مانده است.^۷

^۶ - و. بایوردیان، نقش ارمنیان در تجارت بین الملل. پایان سده ۱۷ میلادی. ترجمه ادیک

باغداساریان، تهران ۱۳۷۵، ص ۲۰.

^۷ - ۵. ترهوهانیانس. همانجا. جلد ۱ ص ۵۸.

می دانیم که در سال ۱۶۰۷ یک تاجر ارمنی با نام **شیروش** (Shirosh) از طرف شاه عباس برای انجام مذاکرات دیپلماتیک به ونیز گسیل شد.^۸ سه سال بعد شاه عباس خواجه صفر را در رابطه با جنگ با ترکها به ایتالیا فرستاد.^۹ خواجه ها یا بازرگانان ثروتمند ارمنی دارای نقشی مهم در دنیای سیاسی بودند و یکی از دلایل آن تخت الماس نشانی است که خواجه زاکار ساهرادیان در سال ۱۶۶۰ به آلکسی میخایلوویچ تزار روسیه هدیه کرد. در این تخت گرانبها ۸۹۷ قطعه الماس، ۱۲۹۸ یاقوت، ۱۸۰۳۰ فیروزه کار گذاشته شده بود. این تخت مجلل تاریخی اکنون در تالار موزه نظامی کرملین در مسکو نگهداری می شود.^{۱۰}

^۸ - غوند آلیشان. سیساکان. ص ۴۴۲.

^۹ - همانجا. همچنین مجله تاریخ آکادمی علوم ارمنستان ۱۹۸۳. شماره ۱، ص ۱۰۵. و ۵. کیوردیان، بازماوپ ۱۹۷۵، شماره ۴-۳ ص ۳۹۶-۳۷۹ و سال ۱۹۷۶ شماره ۲-۱ ص ۷۳-۵۳.

^{۱۰} - آ. آبراهامیان. منبع یاد شده. ج ۱، ص ۲۵۸-۲۵۷. و تاریخ جلفای نو، ۵. هوهانیانتس، ج ۱، جلفای نو ۱۹۸۰.

Փղոսկրե և աղամանդազարդ գահը որ Նոր—
 Զուղայի հայ խօջաները՝ Զաֆարիա Սահադեանի
 միջոցաւ 1660 թ. ճիւրեղին Թուսաց կայսր Ալէքսի
 Միխայելովիչին մեծաքսի արտադրութիւնը առանց
 մեքսի կատարելու համար։

Թուս կայսրերը օժնելիս, այս գահի վրայ էին
 նստում, Գահը այժմ գտնուում է Քրեմլինի բանգարա-
 նում։

تخت الماس نشان

در باره سلوک و سیاست ملایم و سازشکارانه شاه عباس نسبت به ارمنیان مهاجر نقطه نظرات متفاوتی وجود دارد. برخی چون اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخنگار درباری شاه عباس، چهره مثبتی از شاه ارائه می دهد و فشار شاه بر ارمنیان برای تغییر مذهب را بعنوان یک «کار نیکو و خیر» توجیه می کند.^{۱۱}

دکتر نصرالله فلسفی سیاست شاه رابه همت والا و عزت و از ویژگی های نیک شخصیت او می داند.^{۱۲}

آرشاک آلبویاجیان شیوه رفتار شاه را فقط از نظر تلاش او برای توسعه و پیشرفت کشور ارزیابی می کند و فشارهای مذهبی شاه بر ارمنیان را تنها یک محک و آزمایش می داند که «... با شکست مواجه شد و بزودی ایذا و اذیت و فشارهای مذهبی متوقف گردید».^{۱۳}

شاه عباس گهگاه به منازل ثروتمندان ارمنی جلفا می رفت با آنها غذا می خورد و شراب می نوشید، آنها را در بغل می گرفت و هنگام بازگشت به دربار به شوخی به آنها پیشنهاد تغییر مذهب می داد. نوعی شوخی که حقایقی در بر داشت. لیکن شاه عباس بعنوان یک شخصیت سیاسی و نظامی مدبر و کارآمد نیک می دانست که برای منافع شخصی خود و رونق اقتصادی و پیشرفت مملکت به وجود بازرگانان، پیشه وران، هنرمندان و جمعیت تلاشگر ارمنی نیاز داشت لذا همین منافع باعث شد تعصبات مذهبی خود را کنترل کرده در عمل سیاست ملایمی در پیش گیرد. حتی زمانی که ملایان و رهبران مذهبی از او خواستند ارمنیان و مسیحیان و پیروان دیگر مذاهب را به اسلام وادار کند او پاسخ داد که بعد از نسل فعلی، نسلی خواهد آمد که در شرایط جدید متولد شده و

^{۱۱} - اسکندر بیک ترکمان منشی. تاریخ عالم آرای عباسی، جلد ۲ ص ۹۶۰.

^{۱۲} - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. تهران ۱۳۶۹. جلد ۲. ص ۷۸۰.

^{۱۳} - آ. آلبویاجیان. تاریخ مهاجرنشینان های ارمنی. ج ۳. قاهره: ۱۹۶۱. ص ۱۸۴.

خود بخود مسلمان می شوند و تمام دارایی پدری آنها نصیب مسلمانان می گردد. بدینوسیله او احساس متعصبانه زعمای دینی را فرو می نشاند.

با این حال مطالب بسیاری از اجحافات شاه عباس در قبال ارمنیان باقی مانده است از جمله خاچاتور جوغایتسی در سده ۱۸ ظلم و ستمی را که ارمنیان توسط سیاست ضد مسیحی شاه عباس متحمل شده بودند، به تصویر کشیده است.^{۱۴}

پیترو دلاواله سیاح ایتالیایی شاه عباس را یک مسلمان متعصب دانسته است.^{۱۵} لیکن در جایی دیگر از سفرنامه خود از زندگی آسوده و امن ارمنیان و سلوک مصلحانه جوانه شاه عباس سخن می گوید و به پدر و خواهران و برادران توصیه می کند از بغداد به اصفهان نقل مکان کنند زیرا در آنجا امنیت بیشتری وجود دارد.^{۱۶}

هنگامی که خبر رفتار و سلوک نیکوی شاه عباس در قبال مسیحیان به کشورهای غربی رسید، پاپ رم و پادشاهان کاتولیک اروپا و نمایندگان مختلف دینی مسیحی که تلاش می کردند مسیحیت را در مشرق زمین اشاعه دهند، کشیش ها و مبلغانی را بعنوان سفیر به ایران فرستادند. برای نمونه آنتونیو دگوا (۱۶۰۲-۱۶۸۹) بعنوان سفیر فیلیپ سوم پادشاه اسپانیا، در دربار شاه عباس، پیر کریستوفل (Pier Christophle)، پیر نیکلاس روئیجیلا کردلیر (Pere nicolas Ruigiola cordelier) پیترو دلاواله ایتالیایی (Pietro della valle)، برنارد داسودو (Bernard Dazevedo)، ف. دیگو (F. Diego) و غیره.

شاه عباس با همه آنها با مهر و ملاطفت رفتار می کرد و سعی می کرد آنها را در برابر ترکهای عثمانی متمایل سازد و هر گاه آنها با دید مثبت با او هم رای می شدند

^{۱۴} - خ. جوغایتسی. تاریخ پارسیان. واغارشاباد: ۱۹۰۵. ص ۱۱۲.

^{۱۵} - نصرالله فلسفی. زندگانی شاه عباس اول. تهران: ۱۳۶۹. جلد ۲، ص ۹۵۸.

^{۱۶} - دلاواله. سفرنامه. ترجمه شعاع الدین شفا. تهران: ۱۳۷۰. ج ۲، ص ۴۵۱ و ۴۵۴.

شادمان می شد و با مبلغان کاتولیک رفتار بهتری نشان می داد و اگر مخالفت می کردند رفتار خشن تری در پیش می گرفت^{۱۷}.

زاکاریا ساکاوآک شاه عباس را شخصی مدیر و مدبر، موفق و سخنور و نابغه، زیرک و سیاستمدار و ترس می داند^{۱۸}.

ترهوانیانتس نوشته است: «شاه عباس دور اندیش نیک می دانست که افراد با توسل به زور راضی به انجام هیچ کاری نمی شوند. لذا وقتی که ارمنیان را به ایران رسانید با آنها با ملاحظت رفتار نمود، به آنها آزادی مذهبی و امتیاز شهروند آزاد داد»^{۱۹}.

آراکل داوریژتسی یاد نموده است که شاه عباس با بزرگان قوم ارمن با نیکی و ملاحظت و صمیمیت رفتار می کرد و از زیردستان خود نیز می خواست چنین رفتار کنند. او از مسیحیان مالیات کمتری می گرفت. اگر اختلافی میان مسیحیان و مسلمانان روی می داد جانب مسیحیان را می گرفت تا باعث آزردهی مهاجران مهمان نشود. او چند روستای مسلمان نشین را تخلیه کرد و خانه آنها را به مهاجران جدید سپرد. او دستور داد در جلفای نو و روستاها کلیساهای بزرگ و مرتفع بسازند و در روزهای جشن مانند روز رستاخیز و عروج مسیح و دیگر جشن ها به کلیساهای می رفت و با مسیحیان شادمانی می کرد. مسیحیان همه مراسم مذهبی خود را آزادانه انجام می دادند و ناقوس کلیساهای را به صدا در می آوردند^{۲۰}.

با این حال رفتار پرملاحظت شاه عباس در قبال ارمنیان بی ریا و خالصانه نبود، داده هایی وجود دارد که بر تعصب مذهبی و سیاست مذهبی مزورانه او دلالت دارند.

^{۱۷} - زاکاریا سارکاوآک کاناکرتسی. تاریخ. ج ۱. فصل ۱۰.

^{۱۸} - همانجا.

^{۱۹} - ه. ترهوانیانتس. منبع یاد شده. ج ۱، ص ۵۴-۵۲.

^{۲۰} - آ. داوریژتسی. ص ۶۲-۶۱.

آراکل داوربژتسی توام با ذکر کلیه محاسن شاه عباس در باره مظالم و مصائبی که او برای مهاجران ارمنی باعث شده بود، یادآور می شود. از جمله وقتی که خبر تهیدستی اهالی جلفای نو به شاه می رسد او بزرگان قوم را پیش خود فرا می خواند و به آنها می گوید که حاضر است از خزانه دولت پول به آنها بدهد و آنها باید در مدت سه سال اصل بدهی را بدون بهره به او باز پرداخت کنند و اگر چنین شود و پول به موقع پرداخت شود آنها قبض دریافت می کنند. اما اگر آنها نتوانند تعهد خود را انجام دهند، باید یا تغییر مذهب دهند و مسلمان شوند و یا فرزندان پسر یا دختر خود را به نوکری پادشاه در آورند.^{۲۱}

داوربژتسی نمونه های دیگری نیز از این دست ذکر کرده است. از جمله ارسال ملاحایی به روستاهای ارمنی برای تعلیم قرآن و تشویق آنها به تغییر مذهب.^{۲۲}

شاه عباس برخلاف پدرش شاه تهماسب که همه معتقدان غیر مسلمان را بی ایمان و بی خدا می دانست، ظاهراً سیاست ملاحظت و سازش با مسیحیان را در پیش گرفت و حتی دستور داد در جلفای نو کلیسای جامع (وانک) بسازند. با این حال او همواره سعی می کرد ارمنیان را از دولت های اروپایی بویژه از تاثیر کلیسای کاتولیک رم دور نگه دارد و در صورت انتخاب همواره مسیحیان محلی را بر مسیحیان اروپایی ترجیح می داد و از کلیسای ارمنی در مقابل کلیسای کاتولیک حمایت می نمود.^{۲۳}

^{۲۱} - آ. داوربژتسی. ص ۱۲۴-۱۲۵.

^{۲۲} - همانجا. فصل ۱۴. ص ۱۳۷-۱۳۵ و ۱۳۹.

^{۲۳} - ه پازاریان. فرامین فارسی. ایروان: ۱۹۵۶. جلد ۱، ص ۷۲-۶۹. ل. دانغیان. سیاست شاه عباس، مجموعه آثار کشورهای خاورمیانه. جلد ۴، ص ۶۹.